

2.9. Обличчя історичної пам'яті.

Доробок польського Інституту національної пам'яті та суспільні дискусії

У всіх посткомуністичних країнах, що стали новими членами Європейського Союзу – Словаччині, Чехії, Литві, Латвії, Румунії, Угорщині, Болгарії, – виникли інституції, завданням яких був розрахунок з комуністичним минулим. Однак не у всіх цих країнах політика історичної пам'яті займає однаково важливе місце. У деяких країнах, як наприклад у Литві⁴⁴¹, акцент робиться на правових аспектах і – відповідно – кваліфікації злочинів проти людства, в інших – на першому місці такої державної установи є музеїфікація (Угорщина), ще в інших (Словаччина, Чехія) – публічна місія. У деяких цих країнах інституції створювалися з виразно люстраційною метою (Німеччина, Чехія, Польща) – йшлося про виключення з політичного життя таємних співробітників давніх комуністичних спецслужб, що мало б принести в результаті гарантії незалежності та національної безпеки країнам пострадянського блоку. Це не могло не викликати поляризації громадської думки на прихильників люстрації і – водночас – вшанування жертв комуністичних злочинів та поборників «політки реваншизму».

Якщо не брати до уваги Німеччину, яка ще 20 років тому, одразу після об'єднання НДР та ФРН, заснувала установу з люстраційною метою, то лише у Польщі ІПН став великою установою з різними сферами компетенцій⁴⁴². На основі прийнятого Сеймом Законом про

⁴⁴¹ Центр досліджень геноциду та опору створено (відповідно до закону, ухваленого литовським Сеймом 1997 року) на базі Центру досліджень повстанського руху та Музею Геноциду з метою вивчення усіх проявів геноциду та злочинів проти людства під час радянської та нацистської окупації, а також проявів опору режимам.

⁴⁴² Більшою ніж ІПН установою (3000 співробітників) є заснований 1990 р. Німецький Інститут Гаука (повна назва – Управління у справах архіву Служби безпеки бувшої НДР – Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU). Однак сфера його компетенцій – це перш за все надання доступу до справ потерпілим від діяльності Штазі громадянам (до 2007 року цією можливістю скористалося більш ніж два мільйони осіб). Крім того, Інсти-

Інститут національної пам'яті він має поєднувати чотири різні функції: по-перше, відповідальність за архів давніх спецслужб, по-друге – розслідування злочинів проти польської нації, по-третє – освітню та дослідницьку, і – нарешті – люстраційну. Нічого дивного, отже, що саме польський Інститут національної пам'яті викликає найбільше контроверсій у публічних дебатах.

Прихильники його діяльності схильні вважати, що виконуючи освітню місію чи то пак, втілюючи політику історичної пам'яті, Інститут консолідує суспільство пам'яттю не лише про героїв чи про злочини проти польської нації, а взагалі – увагою до національної історії. Противники діяльності ІПН наголошують саме на дезінтеграційній ролі такої форми політики історичної пам'яті, яку проводить Інститут. Осердям спору про ІПН є ставлення до комуністичного минулого, а точніше – запитання, чи вистачає морального засудження злочинів, чи такі необхідне визнання комунізму як злочинного устрою, а злочини цього періоду мають бути розслідувані, а винуватці – засуджені у судовому процесі.

Минуло понад десять років від часу створення Інституту національної пам'яті у Польщі. Його виникнення супроводжували гарячі дискусії на тему люстрації, її необхідності для оздоровлення політичного життя або ж навпаки – суспільної потреби не стільки забуття, призупинення усіх розрахунків з комуністичним минулим. Прихильникам створення Інституту йшлося не лише про вшанування пам'яті людей, що боролися проти комуністичної системи, але й про проведення слідств у справі комуністичних злочинів, а також про виключення з політичного життя тих політичних та публічних осіб, які не повідомили про свою таємну співпрацю із комуністичними спецслужбами. Противники, натомість, переконували у необхідності прийняття стратегії, яка мала б полягати у деполітизації оцінки комуністичного минулого і обмеженні дискусії навколо цього питання до грона істориків.

тут Гаука виконує також люстраційні функції – надає інформацію державним та приватним установам, які звертаються із запитом щодо кандидатів на державні та публічні посади. Дослідницька та освітня діяльність значно скромніша, ніж в ІПН. На відміну від подібних установ у Центральній Європі, авторитет Інституту Гаука не викликає сумнівів у німецькому суспільстві.

Завдяки українським публікаціям кількох видатних учасників цієї дискусії у «Критиці» (№ 5–6, 2010) та в «Україні модерній» (№ 4, 2009) немає потреби більш детально зупинятися на огляді різних позицій щодо діяльності та функцій ІПН. Варто натомість представити публічну дебат, пов'язану з ІПН, його дослідницький доробок, а також придивитися до різних форм його освітньої діяльності. Поза увагою цього тексту залишається діяльність розслідувального відділу (окрема, прокурорська частина Інституту національної пам'яті – Комісії у справах розслідування комуністичних і нацистських злочинів). Хоча діяльність Комісії викликала, мабуть, найбільше контраверсій, мала вона відносно помірковані результати. Досить сказати, що попри чергові спроби поставити перед судом осіб, відповідальних за розстріл робітників чи інші злочини воєнного стану, жоден із процесів не був завершений вироком позбавлення волі.

Початки діяльності ІПН

Ще 1998 року розглядалися два проекти закону – президента (Александра Квасневського) про Громадський архів та прем'єр-міністра (Єжи Бузека) про Інститут національної пам'яті. Згідно з концепцією президента, документи спецслужб мали опинитися у структурі Державного архіву. Громадський архів мав виконувати винятково архівну функцію. Натомість згідно з урядовою концепцією, завдання нової установи мали бути значно ширшими, і охоплювати не тільки архівні функції, але й освітні, наукові, нарешті також і слідчі. Попри президентське вето, закон набрав чинності 1999 року.

Інститут національної пам'яті був створений 2000 року на основі прийнятого польським Сеймом закону. Обрано було Колегію ІПН та Голову ІПН. До завдань нової установи силою цього закону належало збереження, опрацювання та надання доступу до документів, що виникли внаслідок діяльності спецслужб протягом 1939–1989 рр., виявлення комуністичних та нацистських злочинів проти польських громадян, а також освітня та наукова діяльність. Новостворена установа швидко розрослася в одну з найпотужніших державних інституцій. Протягом півтора року кількість працівників зросла з чотирьох до майже тисячі, а наприкінці десятиліття в ІПН працювало вже понад дві тисячі осіб.

Історична пам'ять у публічних дебатах

Від самого початку діяльності ІПН опинився в центрі дебатів про національну історію та пам'ять і потребу переоцінки минулого. Безумовно, тема не була нова: вистачить згадати дискусію надзвичайної ваги для польської історіографії, започатковану краківськими консерватистами наприкінці XIX ст. про причини поділів Польщі, яка мала своє продовження у міжвоєнному періоді. Одним із найважливіших у польській опозиційній думці став неоціненний есей Яна Юзефа Ліпського «Дві Батьківщини, два патріотизми»⁴⁴³ (1981 р.), в якому співзасновник Комітету захисту робітників сказав, зокрема: «Кожне замовчування є, мов олива для вогню національної мегаломанії, воно є хворобою; кожна спроба відхилити визнання власних провин знищує національний етнос».

Попри тривалу історію дискусій, пристрасті навколо трактування минулого спалахнули з новою силою на початку 2000-х років. Каталізатором стала не – як можна було сподіватися – люстраційна діяльність ІПН і чергові оприлюднені справи таємних співробітників («ТВ»), хоча ці питання знаходилися в центрі уваги громадської думки. Цим каталізатором стала книжка Яна Гросса «Сусіди» (2000 р.) про погром євреїв у невеликому містечку Єдвабне ломжинського повіту⁴⁴⁴.

Погром був вчинений у липні 1941 року польською людністю, безпосередньо після того, як радянську окупацію замінила німецька, і нацисти на захоплених землях провокували місцеве населення «відплатити жидокомуні» за страждання, яких зазнали протягом 1939–1941 років. У судовому процесі у травні 1949 року живі призвідці і учасники погрому були притягнуті до відповідальності, проте ані цей факт, ані йому подібні не знайшли свого віддзеркалення на сторінках підручників історії. Ян Т. Гросс описав трагедію єврейських мешканців Єдвабного, спираючись на свідчення вцілілих жертв, свідків та учасників погрому, і показав активну роль поляків у загибелі містечка.

⁴⁴³ Jan Józef Lipski, *Dwie Ojczyzny, dwa patriotyzmy. Uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków*. – NOWa (видавництво без цензури), 1981

⁴⁴⁴ Jan T. Gross *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka // Sejny Pogranicze*, 2000.

Найбільші сумніви викликала позиція дослідника, яку можна звести до відмови від критики джерел, у даному випадку – свідчень жертв погрому. Основним моральним постулатом Гросса була потреба переосмислення історії Польщі середини ХХ століття, зокрема не тільки припинення замовчування невігідних фактів, але й відмова поляків від переконання у власній моральній рації у Другій світовій війні, що дотепер становило незаперечну істину історіографії та національної пам'яті. І хоча у польській дискусії навколо минулого дороговказом значної частини її учасників були слова Яна Юзефа Ліпського: «Зло, заподіяне нам, в жодному разі не може служити виправданням для зла, яке ми заподіяли», то реакції частини медій сповнені були звинувачень на адресу автора «Сусідів» – у спотвореному зображенні польської історії.

Щойно створений Інститут національної пам'яті в особі білостоцького прокурора Радослава Ігнат'єва провів розслідування у справі злочину у Єдвабному, в ході якого розглянуто було не лише судові справи 1949 року, але й нові доступні матеріали та свідчення. Слідство формально закрили 2003 року, позаяк не знайдено було живих призвідців, крім тих, яких вже притягнуто до кримінальної відповідальності пістоліттям раніше. Паралельно до судового процесу проводилися й наукові дослідження. Як результат, у 2002 році з'явився двотомник «Навколо Єдвабного» під редакцією тодішнього директора Бюро громадської освіти ІПН, Павла Махцевича.

У виданні висвітлювалися ще раз не лише події 10 липня 1941 року, але й довоєнні польсько-єврейські взаємини та вплив радянської та німецької окупації на становище, а також детально описано сам судовий процес 1949 року. Двотомник став одним з перших видань ІПН, важливим і жваво обговорюваним. Він започаткував серію досліджень, присвячених взаєминам поляків та євреїв у середині ХХ століття. Своєрідним продовженням стала нова книжка Яна Т. Гросса «Страх. Антисемітизм у Польщі після війни. Історія післявоєнного морального занепаду». Уже сам заголовок містив не стільки тезу, скільки звинувачення, тому важко дивуватися, що окрім наукової дискусії книжка викликала не менші, ніж перша, пристрасті.

Паралельно з'явилася книжка Марка Яна Ходакевича «Після Шоа. Польсько-єврейські взаємини 1944–1947». Її автор поставив

іншу тезу: «Насилля проти євреїв було породжене принаймні трьома різними явищами: діями комуністів єврейського походження, які боролися за запровадження у Польщі революційного марксистсько-ленінського державного устрою; вчинками єврейських месників, які намагалися замінити правосуддя і помститися тим полякам, які, мовляв, були кривдниками євреїв; намагання багатьох членів єврейської громади повернути майно, конфісковане нацистами, а згодом отримане поляками».

Значно менший розголос мали суто наукові публікації – монографії присвячені варшавському гето⁴⁴⁵ та голові Юденрату⁴⁴⁶. Водночас із дослідженнями злочинів було започатковано видавничу серію «Хто рятує одне життя», присвячену долям польських громадян, які намагалися врятувати життя євреїв під час нацистської окупації. «Людяність у безодні пекла», як назвала це українська дослідниця Жанна Ковба, стала також темою виставки, організованої у Білому стоці. Надруковано було також книжку, присвячену білостоцькому гето⁴⁴⁷.

Долю євреїв на території Генерального Губернаторства вперше 2002 року представив люблінський відділ ІПН на виставці «Aktion Reinhardt», яка відбувалася в публічному просторі. Згодом організована була виставка, присвячена євреям Підляського воєводства, зокрема й повстання в білостоцькому гетто, долі архіву лідера єврейських повстанців, долі тих, хто намагався врятувати їм життя. Кілька років пізніше виставку, присвячену праведникам світу, організував жешівський відділ ІПН.

⁴⁴⁵ Renata Kobylarz, Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989. – Warszawa, 2009 (seria «Monografie», t. 49). Боротьба за пам'ять про повстання у варшавському гето почалася зразу ж після його придушення. У ПНР маніпуляції навколо його історії були тісно пов'язані з актуальною політичною ситуацією. Крім офіційного образу, який формувала пропаганда, підручники, нарешті також і офіційні заходи пов'язані з річницею повстання, існувала рефлексія про Голокост незалежних еліт – політичної опозиції та Церкви.

⁴⁴⁶ Marcin Urynowicz, Adam Czerniaków 1880–1942. Prezes getta warszawskiego. – Warszawa, 2009

⁴⁴⁷ Ewa Rogalewska, Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia. – Białystok, 2008

З ініціативи ІПН створено було також загальнопольську базу даних, яка охоплює різні джерела про допомогу євреям. Крім того, з'явилися також дидактичні матеріали, призначені для вчителів та для учнів – «Загибель польських євреїв під час Другої світової війни» та «Поляки, що рятували євреїв під час Другої світової війни». Опубліковано також унікальні колекції фотографій, як, наприклад, альбом, присвячений гето в Лодзі⁴⁴⁸ чи каталог виставки про євреїв Верхньої Сілезії⁴⁴⁹. Ці та інші видання⁴⁵⁰ стали внеском не тільки у дослідження польсько-єврейських взаємин, але й у польсько-єврейську дискусію про історію та пам'ять, яка вийшла поза кола істориків та інтелектуалів. Завдяки публічній освітній діяльності розуміння трагедії євреїв стало надбанням широкої громадськості.

Тема польсько-єврейських взаємин під час Другої світової війни була однією з найважливіших у публічній debatі про пам'ять та історію. Натомість основна проблема, задля якої було засновано ІПН, себто розрахунок з комуністичним минулим, у цілому не посів такого місця у медіа-просторі. Проте деякі теми завдяки своїй сенсаційності здобували помітне місце. Йдеться, зокрема, про пристрасті, які розгорілися 2008 року після публікації монографії, присвяченої контроверсійній темі взаємин Леха Валенси з СБ. Лише частина усіх наукових публікацій має монографічний характер, проте саме на ній зосереджують увагу як прихильники, так і критики ІПН. Наведу найбільш яскравий приклад: 2008 року з'явилися одна за одною монографії (томи 40 і 41 у серії), присвячені греко-католицькому священику о. Василю Гринику та Лехові Валенсі⁴⁵¹. Зрозуміло, що зацікавлення долею лідера «Солі-

⁴⁴⁸ Getto łódzkie / Litzmannstadt Getto 1940–1944, pod red. Juliana Baranowskiego i Sławomira M. Nowinowskiego. – Łódź, 2009

⁴⁴⁹ Aleksandra Namysło, Zanim nadeszła Zagłada... Położenie ludności żydowskiej w Zagłębiu Dąbrowskim w okresie okupacji niemieckiej / Before the Holocaust Came... The situation of Jews in Zagłębie during the German occupation. – Katowice, 2009

⁴⁵⁰ Wokół pogromu kieleckiego, t. II, pod red. Leszka Bukowskiego, Andrzeja Jankowskiego, Jana Żaryna. – Warszawa, 2008; Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych do Rzeszy, red. Aleksandra Namysło. – Warszawa, 2008

⁴⁵¹ Sławomir Cenckiewicz, Piotr Gontarczyk, SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii. – Gdańsk–Warszawa–Kraków, 2008, (seria «Monografie», t.

дарності» за означенням має бути більше, ніж душпастирем маргінального у Польщі віросповідання.

Проте, беручи *pars pro toto*, критично налаштовані публіцисти на підставі тому Гонтарчика та Ценцкевича зробили висновок про всю наукову діяльність ІПН, відмовляючи науковим співробітникам ІПН в необхідному дослідникові об'єктивізмі. Так з'явилося зневажливе визначення «історик з ІПН». Колеги по професії, Анджей Фрішке та Павел Махцевич (екс-директор Бюро освіти) звернули увагу на зміщення акцентів у книжці Гонтарчика та Ценцкевича і поставили тезу про їхнє перевтілення з істориків у слідчих. Це стосувалося також подій та публікацій, викликаних на початку 2005 року т. зв. списком Вільдштейна⁴⁵² та справою о. Геймо⁴⁵³.

Попри всі намагання ІПН включити до дебати проблематику розрахунку з комуністичним минулим, не вдалося повести дискусію у більш-менш врегульованому руслі. Прикладом може бути спроба завдати тон і надати ваги цій дискусії шляхом оприлюднення справи Владислава Бартошевського. Він – чільна постать польського політичного життя, людина з неабияким авторитетом, був в'язнем Освенціма, учасником «Жеготи» – організації, що рятувала євреїв, архітектором польсько-німецького порозуміння, головою Польського ПЕН-Клубу.

Започатковуючи оприлюднення документів спецслужб, голова ІПН проф. Леон Керес передав публічно першу анкету проф. Бартошевському (згідно з чинним законодавством, тільки потерпілий від діяльності спецслужб міг отримати доступ до документів). Бартошевського можна було назвати сверідним рекордсменом –

40); Igor Hałagida, «Szpieg Watykanu». Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977). – Warszawa, 2008, (seria «Monografie», t. 41).

⁴⁵² Йдеться про індекс архівних збірок ІПН, де знаходився список 240 тисяч співробітників міліції та спецслужб ПНР, а також осіб, яких спецслужби намагалися або намірялися завербувати, який у читальні ІПН скопіював журналіст Броніслав Вільдштейн. Публікація з цього приводу тексту на сторінках «Газети виборчої» (29.01.2005) зчинила бурю. Свою думку з цього приводу висловили практично всі активні політики.

⁴⁵³ Отця Конрада Геймо, домініканіна, з 1975 по 1988 використовували спецслужби як інформатора про дії польського єпископату, згодом, після виїзду до Риму – римської курії та папи Івана Павла II. Оприлюднення цієї справи було тим болючіше, що співпало зі смертю Глави католицької церкви.

спецслужби переслідували його протягом майже півстоліття, а «його поличка» в архіві – це 15 метрів справ.

Попри сприятливі обставини, себто надзвичайну позицію Бартошевського у польському публічному житті, а також факт, що у той час він був міністром закордонних справ, не вдалося перетворити цієї символічної події у початок широкої дискусії про комуністичні злочини. Водночас, лише протягом першого півроку до ІПН зголосилося з проханням надати доступ до їхніх справ понад п'ятнадцять тисяч чоловік.

Доволі млява дискусія про спадщину комуністичного минулого поживалася після того, як партія «Право та Справедливість», що здобула подвійну перемогу в виборах восени 2005 р. (ПіС отримала 27 відсотків голосів у парламентських виборах, а в президентських виборах переміг брат лідера партії, Лех Качинський), перекувала у реальну політику свої гасла, зокрема: «Четверта Річ посполита – справедливість для всіх» та «Польська національна культура – державним інтересом». Одним з головних виборчих постулатів були необхідність започаткування розрахунку з минулим (саме це означало гасло Четвертої Речі посполитої) та запровадження історичної політики. Метою історичної політики мало бути плекання гордості за власну історію та – завдяки тому – зцілення національної спільноти. Тим часом у політичній полеміці дедалі частіше йшлося про виключення зі спільноти, ніж про головну мету історичної політики – побудову громадянської солідарності. Протягом двох років правління ПіС у коаліції з правими і популістськими силами (2005–2007 рр.) найсильнішій критиці було піддано історичну політику, яку – на думку опонентів – було безпосередньо підпорядковано партійним цілям боротьби з політичними противниками та конкурентами⁴⁵⁴.

Інститут національної пам'яті на чолі з Янушем Куртикою, новим Головою, обраним цієї ж осені 2005 р., активно включився у творення історичної політики. Публічна та освітня діяльність ІПН поживалася, отримала також новий вимір – співпраця із

⁴⁵⁴ Для прикладу: звинувачення конкурента у президентських виборах 2005 року, Дональда Туска у тому, що його дід служив у Вермахті: визнання змовою еліт Круглого столу 1989 року, завдяки якому було проведено перші почасті вільні вибори.

закордонними установами вийшла поза узвичаєне коло партнерських інститутів і набрала публічного характеру (виставки, презентації, зустрічі). Від самого початку діяльність нового голови ІПН супроводжувала критика: Януша Куртику звинувачували у підпорядкуванні політичним цілям ПіС діяльності керованої ним установи та, зокрема, перетворення істориків у пропагандистів тез зручних для правлячої партії⁴⁵⁵.

Усі чотири роки головування Януш Куртика не втомлювався підкреслювати при кожній нагоді принцип свободи наукових досліджень, яких би складних проблем вони не стосувалися. Проте спростовувати такі твердження було доволі невдячним заняттям, приреченим на поразку. Таким чином у публічній полеміці питання розрахунку з комуністичним минулим і вшанування героїв – підмінено суто політичним питанням: «в чиєму це інтересі?». Чималу роль у цій підміні зіграли не лише політичні опоненти, але й самі політики ПіС, які звертаючися до найновішої історії, своїм конкурентам приписували ролі захисників Ancient Regime, хоч обидві сторони походили з цієї ж самої формації і були пов'язані з діяльністю «Солідарності».

Освітня діяльність

ІПН послідовно намагався поширювати знання про різні види комуністичних та нацистських злочинів проти польської нації. Окрім діяльності Слідчої комісії, спрямованої на виявлення і засудження винних, ІПН систематично проводив дослідження, метою яких було вивчення системи репресій з одного боку, а з іншого – вивчення різних проявів суспільного опору системі. На основі цих досліджень побудовано цілу систему освітньої діяльності ІПН. Протягом 2001–2010 рр. Бюро громадської освіти зорганізувало близько 200 різних виставок, які презентувалися у Польщі та поза її межами, зокрема також і в Україні. Тематика цих виставок охоплювала понад півстоліття – від періоду війни та окупації (нацистської та радянської) до виборів 1989 року, внаслідок яких комуністична система у Польщі припинила своє існування. Автори виставок у доступній широкому глядачеві, наглядній формі представляли рух опору та опозицію системі, а також форми та методи репресії.

⁴⁵⁵ Див. напр. статтю Павла Вронського у «Газеті виборчій» («Gazeta Wyborcza», 31 .03. 2006, P. Wronski, Polityka historyczna fundament IV RP).

Освітня діяльність ІПН ґрунтується на переконанні, що сучасне покоління незалежної Польщі має отримати знання і про тих, хто чинив опір, і про тих, хто став знаряддям поневолення. Широкого розголосу набули, зокрема, виставки «Обличчя співробітників», які відбувалися на центральних площах різних міст Польщі з весни 2006 року, зокрема й тому, що мешканці могли в обличчя пізнати місцевих сексотів та їхні «заслуги». Розвінчання діяльності апарату репресії у цьому випадку отримало форму, яка викликала контрверсії.

Дехто схильний був вважати оприлюднення фотографій та службових характеристик співробітників спецслужб формою політичної розправи. Натомість прихильники такого заходу вважали, що прагнення зберегти пам'ять про жертви спецслужб безпосередньо пов'язане з запитанням про тих, хто їх переслідував. Переконавання, що права репресованого не можуть бути меншими за права тих, хто здійснював репресії, були основним мотивом для організаторів та авторів виставок і саме тому вони зосереджували увагу не так на структурах та формах репресій, як на самих виконавцях та їхніх персоналіях. Жодна інша виставка ІПН не викликала таких емоцій, як саме ця серія. На її прикладі можна наглядно переконалися, як вшанування пам'яті, що мало б консолідувати сучасних громадян вільної Польщі, в інтерпретації інших є способом цькування чи навіть таврування інших громадян, а отже – на їхню думку – роз'єднує суспільство.

Бюро громадської освіти використовує найрізноманітніші форми популяризації історичних знань, адресовані до різних вікових груп. Відділи на місцях організують зустрічі зі свідками історії, лекції та семінари, а також огляди фільмів. Найбільше уваги приділяється вчителям та учням⁴⁵⁶, для яких видається у формі спеціальних посібників матеріали, які допомагають вивчити різноманітні явища у найновішій історії (дотепер опубліковано було 12 посібників, у тому числі про польсько-українські взаємини 1939–1947 років).

⁴⁵⁶ Менш розповсюдженою формою є семінари для студентів з історії, під час яких спеціалісти з Бюро збереження і надання документації та співробітники Бюро освіти ознайомлюють зацікавлених з методикою роботи в архівах, а також вказують на найбільш розповсюджені помилки та пастки для дослідників.

Паралельно до видавничо-освітньої діяльності Бюро громадської освіти організовує для вчителів семінари, під час яких знайомить з конкретним виданням і методами праці з використанням надрукованих матеріалів. Посібники видаються учителям безкоштовно, проте умовою його отримання є саме участь у семінарі. Загалом, семінари адресовані до вчителів історії, а також громадянської освіти та польської мови (у польській навчальній програмі немає розподілу на предмети “вітчизняна” та “світова історія”; подібно предмет «польська мова» включає вивчення літератури, польської і світової).

Уже кілька років поспіль відбуваються спільні семінари для польських та німецьких учителів історії, а з 2010 – також для українських та польських учителів, під час яких історики проводять лекції, а вчителі після детального обговорення проводять семінарські заняття з метою опрацювання сценарію одного чи більше уроків. Приклад цих семінарів показує, що поняття «примирення між націями» має також вимір у навчальній програмі та змісті навчання. Завдяки дискусіям між учителями та методистами іноді оприявнюються не тільки різні позиції чи інтепретації, але й невральгічні місця у вивченні найновішої історії. Під час таких семінарів з'являється й розуміння, що розмаїття поглядів і позицій і є елементом громадянського виховання, а історичні наративи не обов'язково мають бути однаковими чи наближеними, для того щоб у викладі історії брати до уваги рації іншої сторони. Метою таких семінарів є не так опрацювання спільного підручника чи посібника, як запровадження до підручників чи посібників національної історії таких елементів, які національний наратив зроблять відкритим на Іншого.

Поява у шкільній освіті форм навчання, в рамках двох шкільних предметів: історія та громадянська освіта, що поєднують навчальну мету з вихованням громадянської активності, дала можливість запровадити проекти і конкурси з найновішої історії. Деякі з них полягають не лише у використанні нових методологій, зокрема мікроісторії, історії повсякденного життя та усної історії, але й на перевтіленні у постаті героїв недавньої історії. Йдеться про навчальні ігри у формі більш серйозній, як наприклад «Орел та зірка» про польсько-більшовицьку війну, або й жартівливий, як гра «Черга», присвячена соціалістичній економіці з поглядом пере-

січного громадянина, а також комікси⁴⁵⁷. Проведено було чимало конкурсів – загальнопольських та місцевих, у яких брали участь цілі школи та поодинокі учні.

Однією з найефективніших метод навчання є віднайдення у минулому героїв, з якими молода людина може себе ототожнювати. Саме у цьому полягав освітній проект «Молоді – Вільні – Солідарні. У пошуках героїв 1980–1989 рр.». Іншою формою були різноманітні конкурси, які полягали в записах родинної історії: відображення в уяві наймолодших («Намалюй історію своїх дідів») чи міні-дослідження вісімнадцятилітніх учнів. Результати таких конкурсів оприлюднюються як інтернет-публікації, а іноді й в друкованій багатو ілюстрованій формі⁴⁵⁸.

Дослідження та публікації документів

Як уже згадувалося, публічна та освітня діяльність ІПН тісно пов'язана з дослідницькою. Без базових досліджень та використання архівних джерел, зокрема, фотографій, важко уявити собі більшість освітніх проектів. Незалежно від значення, яке мають наукові дослідження ІПН для шкільної дидактики та поширення історичних знань серед громадськості, вони є й цінністю самою в собі. Однак навіть в обширній статті неможливо дати огляд бодай найважливіших публікацій, тому лише побіжно згадаю тут основну тематику досліджень, а далі увагу зосереджу передовсім на тих публікаціях, які тією чи іншою мірою пов'язані з українською історією чи територією.

Дослідження періоду Другої світової війни зосереджені навколо кількох основних тем: діяльності Польської підпільної держави, репресіях обох окупантів, спрямованих проти польських громадян,

⁴⁵⁷ Напр. комікс «Визволення? 1945» Славоміра Зайончковського та Кшиштофа Вижиговського, у якому змальована історія трьох командирів, героїв підпілля.

⁴⁵⁸ Migawki z przeszłości. Opowieści świadków historii. – Warszawa : IPN, 2010. У виданні надруковано фрагменти праць, що постали в рамках освітнього проекту «Розкажи Тобі про вільну Польщу. Зустрічі молоді зі свідками історії» (з 2007 р.) та історичного конкурсу під цим самим заголовком (з 2002 р.) і фото-конкурсу «Слідами злочину» (організоване Військовим бюро освіти).

спробі підрахунку кількості жертв, Голокості та допомозі польських громадян євреям. Окреме місце займає серед них вивчення (а також слідство у справі) Катинського злочину. Найобширнішим дослідницьким полем є післявоєнний період. На основі збережених архівів вивчається запровадження і функціонування комуністичного режиму з одного боку та громадянський опір – з іншого. Діяльність спецслужб спрямована була проти будь-якої спроби опору чи тільки можливості вчинити таку спробу, а отже проти підпільного визвольного руху 1944–1956 рр., зокрема «проклятих вояків»⁴⁵⁹, католицької Церкви та інших віросповідань, національних меншин⁴⁶⁰, демократичної опозиції, еміграції, творчої інтелігенції, науковців тощо. Дослідження структури апарату спецслужб і його діяльності, спрямованої проти різних прошарків суспільства,

⁴⁵⁹ Йдеться про вояків різних формацій, зокрема Національних збройних сил (NSZ) та Свободи і незалежності (WiN), що боролися проти комуністичної влади після 1944 року. Сформулювання «*zołnierze wyklęci*» як спільна назва для зорганізованих форм опору пов'язана з тим, що комуністична влада боролася з ними і з пам'яттю про них щонайжорстокішими методами.

⁴⁶⁰ Окрему увагу істориків притягали злочини проти польських громадян – членів етнічних меншин. Однією з перших публікацій були «Депортації мешканців Верхньої Сілезії до СРСР у 1945». Ця тема протягом кількадесяти років була відсутньою у польській історіографії. Дотепер історики не можуть назвати приблизного бодай числа сілезійців, депортованих до СРСР як «німців» (насправді – сілезійців, які внаслідок нацистського законодавства стали примусовими «фольксдойчами»). Частина із них із традиційного шахтарського регіону потрапила на Донбас, інші – в Казахстан, Киргізію, на Урал, в Мурманськ. Працювали вони, відбудовуючи шахти, металургічні комбінати, у кар'єрах та на лісопавалах. Були вони безкоштовною – часто дуже кваліфікованою робочою силою, «живим інвентарем», частиною воєнних трофеїв СРСР. Доля їхня тим більш трагічна, що не цікавилися нею ані польська, ані німецька влада. Між іншим, в українських архівах, зокрема в Державному департаменті у справах виконання покарань збереглися, деякі документи, переважно з Луганської та Донецької областей. У польських архівах збереглися рідкісні записки, які були видані книжкою «З проклятого раю» (*Z przeklętego rajy. Zapiski Górnosłazaków deportowanych w 1945 r. do ZSRS*, oprac. K. Banaś, S. Rosenbaum, Katowice 2009).

нараховують уже десятки томів, причому – завдяки територіальним відділам ІПН – пізнаємо не тільки акції, які мали значення для всієї Польщі, але також місцевого значення.

Завдяки цим дослідженням стали можливі видання енциклопедичного характеру, зокрема біографічні словники⁴⁶¹, довідники⁴⁶², атласи⁴⁶³. З'являються також синтети, чого прикладом дослідження Єжи Ейслера⁴⁶⁴, у якому автор представив зламні у польській повоєнній історії події: робітничі повстання у червні

⁴⁶¹ Пор. напр. *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*. – Т. 1–4. – Kraków–Warszawa–Wrocław, 2006–2009. Видання вміщує біографії тих людей, які не змирилися з поневоленням і продовжували боротьбу за незалежність за найбільш несприятливих обставин. Словник дозволяє збагнути, який був масштаб опору.

⁴⁶² Пор. напр. *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, pod red. Krzysztofa Persaka i Łukasza Kamińskiego. – Warszawa, 2010. Довідник підготовлений міжнародним колективом авторів і дає основну інформацію про діяльність комуністичних служб, а також синтетичні довідки про виникнення, організацію, методи та напрями діяльності служби безпеки у різних країнах Східної Європи, для яких організаційним зразком було ЧК, а зразком особистості – Фелікс Едмундович Дзержинський.

⁴⁶³ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. Rafał Wnuk, Sławomir Poleszak, Agnieszka Jacyńska, Magdalena Sladicka. – Warszawa–Lublin, 2007. Це своєрідний підсумок досліджень польського національно-визвольного руху післявоєнного періоду. Атлас національного підпілля 1944–1956 рр., підготовлений люблінським колективом; у ньому представлено структури та територію діяльності підпільних організацій після війни. Автори за початковий момент визнали січень 1944 року, коли почався наступ Червоної армії на землі Другої Речі посполитої. Кінцевим моментом діяльності підпілля став грудень 1956 року, коли на хвилі політичних змін у жовтні 1956 року з підпілля вийшло багато учасників руху. Для повноти картини автори «Атласу» представили також постаті, хто ще у 1960-тих перебував у підпіллі. Офіційна пропаганда нав'язувала тезу, що значна більшість поляків підтримала нову комуністичну владу. У комуністичній версії історії підпільна визвольна боротьба висвітлювалась як ворожа інтересам Польщі, а її учасники зображалися як зрадники, фашисти, реакціонери.

⁴⁶⁴ Jerzy Eisler, «Polskie miesiące», czyli kryzys(y) w PRL. – Warszawa, 2008 (seria «Monografie», t. 47).

1956 р., зміна влади у жовтні 1956 р., протести інтелігенції з березня 1968 р. (та антисемітська кампанія, яка за цим послідувала)⁴⁶⁵, участь у придушенні Празької весни у серпні 1968 р., робітничий протест і їхній розстріл в грудні 1970 р., страйки з червня 1976 р. і створення Комітету захисту робітників, виникнення «Солідарності» у серпні 1980 та запровадження воєнного стану у грудні 1981 р. В аналізі автора – на відміну від переважно апологетичної інтерпретації «польських місяців» як прояву духа опору – чимало уваги присвячено ролі провокації спецслужб у цих подіях.

Польсько-українські взаємини у дослідженнях ІПН

Ще до заснування ІПН була започаткована співпраця архівістів архіву Міністерства внутрішніх справ та адміністрації Республіки Польща та Галузевого державного архіву СБУ, у межах якої надруковано томи документів, у яких висвітлено боротьбу радянських спецслужб з польським підпіллям. Після створення ІПН видавнича співпраця продовжувалася, а з 2007 року поширилася на іншу проблематику, завдяки чому з'явилися й документи про антипольську операцію НКВД в рамках Великого терору (2010 р.)⁴⁶⁶, а також два томи (польсько-українськомовний та англomовний), присвячені Великому Голоду 1932–1933⁴⁶⁷.

Видавничий доробок у співпраці з українськими партнерами нараховує сьогодні вісім томів (дотепер вийшло 12 книг), у яких вміщено тисячі документів з польських та українських архівів, які висвітлюють історію найскладнішого у взаєминах наших народів періоду 1930–1940-х рр. Редакторами томів були від української сторони між інших Юрій Шаповал, Петро Кулаковський та Сергій Кокін, а з польської сторони між інших найбільш

⁴⁶⁵ Цій темі Ейслер присвятив окрему монографію (Jerzy Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006), у якій поставив тезу, що поняття «березень 1968 р.» включає у себе не тільки різні явища, але й протилежні течії громадського руху.

⁴⁶⁶ *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, oprac. zbiorowe (m.in. J. Bednarek, J. Szapowaf). – Warszawa – Kijów, 2010 (cz. 1 i 2).

⁴⁶⁷ *Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, oprac. Zbiorowe. – Warszawa – Kijów, 2008; *Holodmor. The Great Famine in Ukraine 1932 – 1933*. – Warsaw – Kiev, 2009

відомий дослідник польсько-українських стосунків під час Другої світової війни, Гжегож Мотика.

Видання були двомовними, завдяки чому могли потрапити до широкого кола зацікавлених, не лише до спеціалістів. Науковці не уникали найболючіших питань, себто антипольської акції на Волині та в Галичині, проведеної загонами УПА у 1943–1944 р., та антиукраїнських акцій польської самооборони⁴⁶⁸, а також «Акції Вісла» 1947 рр.⁴⁶⁹ – примусового виселення українців з південно-східної частини ПНР на західні та північні землі.

Польсько-українським взаєминам присвячено – крім багатомовної документальної серії – чимало наукових конференцій та публікацій, а також науково-популярних видань. Їхнім організатором і редактором був до 2006 року згаданий уже Гжегож Мотика⁴⁷⁰. Виставка, присвячена польсько-українським взаєминам 1939–1947 рр., підготовлена під керівництвом цього історика протягом першого року існування люблінського підрозділу ІПН, належала до найбільш «задіяних» з-посеред виставок усіх відділів ІПН. Її український варіант презентували в Києві 2008 року. За виставкою послідувало видання, адресоване до вчителів та учнів. Цей же колектив був співавтором виставки «Львів 1939–1941»⁴⁷¹. Це був унікальний захід, оскільки уперше поза межами Польщі представлена була виставка, яка була результатом спільної роботи польських та українських істориків, які прагнули поєднати різні точки зору на національну історію.

⁴⁶⁸ Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945, cz. 1–2, oprac. nauk. G. Motyka, J. Szapował. – Warszawa–Kijów, 2005, 1512 s. (seria «Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych», t. 4).

⁴⁶⁹ Akcja «Wisła» 1947, red. W. Chudzik, Z. Gajowniczek, M. Majewski, J. Tucholski i inni. – Warszawa–Kijów, 2006.

⁴⁷⁰ Йдеться, зокрема, про конференції: «Антипольська акція ОУН–УПА 1943–1944, Люблін 24–25.05.2001 та Спецслужби ПНР та Чехо-Словаччини щодо українців (Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych, pod red. Grzegorza Motyki. – Warszawa, 2005.

⁴⁷¹ Виставка відбулася у липні 2010 року на Площі Ринок у Львові. Її авторами були Маріуш Зайончковський та Олег Павлишин.

Паралельно зі співпрацею польських та українських дослідників та архівістів, ІПН включився у діалог польських та українських істориків. Зроблено було спробу вийти поза межі «важких питань», себто конфлікту під час Другої світової війни, і поширити часові і тематичні рамки дискусії та збагатити форми співпраці. Зміна настанови полягала у розширенні контексту, в якому розглядатимуться польсько-українські взаємини, і зміщенню акцентів – з винятково болючих та контроверсійних питань перейти також і до прикладів взаємного порозуміння. Найголовнішою метою цього задуму було показати спільноту долі обох націй. Трагедія у Смоленську 10 квітня 2010 р. – смерть голови ІПН Януша Куртики, а також несприятливий політичний клімат призупинили цей процес.

В ІПН проводилися дослідження, які безпосередньо стосувалися українських земель – зокрема польського національно-визвольного руху в Галичині та на Волині, а також польсько-українських взаємин під час війни. Окреме місце займають публікації, що стосуються післявоєнного періоду – боротьби з українським підпіллям та інвігіляції української меншини в ПНР.

Однією з найцікавіших монографій, присвячених рухові опору на територіях Речі Посполитої, захоплених СРСР 1939 року, є монографія люблінського історика Рафала Внука «За першого радянця»⁴⁷². Це перша спроба узагальнення дотеперішніх досліджень польського підпільного руху на територіях, що традиційна польська історіографія визначає як «Східні Креси». Автор представив трагічну історію боротьби тих, хто не змирився з втратою незалежності – різні способи боротьби та спротиву, а також методи розпрацювання, застосовані НКВД. Чимало уваги присвячено підпіллю на території Галичини і Волині, зокрема першим організаціям: Спілька збройної боротьби ZWZ-1, ZWZ-2, Революційна спілка самостійності та свободи, Волинська спілка селянської молоді (WZWM). Особливий інтерес викликають раніше не висвітлені істориками Другої світової війни сторінки: проникнення

⁴⁷² Rafał Wnuk, «Za pierwszego Sowietą». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). – Warszawa, 2007, (seria «Monografie», t. 34).

у ці структури агентури НКВД та завербування деяких членів цих організацій. Уперше так широко досліджено спроби налагодження контактів з українцями⁴⁷³, а навіть підпільними організаціями, зокрема ОУН⁴⁷⁴.

Всупереч прийнятому поглядові про домінування ворожості у польсько-українських взаєминах 1939–1941 рр. і неможливості будь-якої співпраці, Рафал Внук доводить, що спроби порозуміння та співпраці тривали з осені 1939 р. аж до початку німецько-радянської війни у 1941 році, при чому вони не обмежувалися до території Галичини та Волині. З цього погляду надзвичайно цікавими видаються ті свідчення, в яких відображено польські контакти з київськими підпільниками⁴⁷⁵. Книжка Внука є, отже, спробою не лише підсумку, але й переоцінки деяких тверджень щодо діяльності підпілля на окупованій ССРСР території східних земель Речі Посполитої.

Прикладом публікації, яка висвітлює трагічні сторінки спільної історії є «Кресова книга Праведників 1939–1945 рр. Про українців, які рятували поляків від знищення ОУН–УПА»⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Різні конспіраційні організації шукали порозуміння за посередництвом митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, покази Владислави Пеховської свідчать про те, що розмови велися не лише про тактику спільної боротьби, але й на суто політичні теми, зокрема й такі вразливі, як справа майбутніх кордонів – і це попри дуже стримане ставлення еміграційного уряду до контактів з українцями. *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi.* – Warszawa – Moskwa, Rytm, 2001, Protokół przesłuchania Piechowskiej... – S. 1105 (цит. за Рафалом Внуком).

⁴⁷⁴ Напр., З. Румель з Волинської спілки, згідно з показами арештованого учасника цієї підпільної організації, вважав, що співпрацю слід спирати на ОУН попри те, що головною метою її діяльності було відокремлення українських земель від Речі Посполитої.

⁴⁷⁵ Рафал Внук наводить покази з протоколу допиту Миколи Мироновича, керівника департаменту преси та пропаганди ZWZ-1, людини, яка була шефом контррозвідки в армії УНР (AIPN 177/7 (UI/6/F), Protokół przesłuchania Mikołaja Mironowicza z 11 kwietnia 1940 r., k. 33–34).

⁴⁷⁶ *Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA*, opracował Romuald Niedzielko. – Warszawa, 2007 (seria: «Studia i materiały», t. 12)

Книжка підготовлена за зразком документальних досліджень, присвячених полякам, які рятували євреїв під час війни. Увага упорядника зосереджена на кривавих подіях у населених пунктах Волинського, Поліського, Тернопільського, Львівського, Станіславівського, Люблінського та Жешівського воєводств, під час яких загинуло близько 100 тисяч поляків. Частина мешканців цих місцевостей врятували українські сусіди. На основі спогадів врятованих поляків збережено пам'ять про понад 1300 осіб (деякі залишаються, на жаль, анонімними).

Репресії проти української національної меншини в ПНР стали предметом кількох публікацій, опертих на джерелах спецслужб⁴⁷⁷. На окрему увагу заслуговує дослідження гданського історика Ігора Галагіди, присвячене отцю Василю Гринику, першому душпастиреві виселених в «Акції Вісла» українців – греко-католиків⁴⁷⁸. Отець Гриник до війни близько співпрацював з перемиським єпископом Йосафатом Коциловським. Після того, як владика Коциловський, відмовивши приєднатися до православної церкви, помер в тюрмі під Києвом 1947 р. (під час візиту папи Івана Павла II 27 червня 2001 р. проголосив о. Коциловського блаженним), отць Гриник потрапив у безпосереднє коло зацікавлення спецслужб. Отця Гриника заарештували 1954 р. за спроби інформувати Ватикан про становище доховенства та мирян після ліквідації Греко-католицької Церкви.

Внесок ІПН у дослідження історії Польщі ХХ століття

Якщо спробувати підсумувати науковий доробок ІПН, можна звернути увагу на кількість різноманітних публікацій, яка

⁴⁷⁷ Igor Hałagida, *Prowokacja «Zenona». Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954)*. – Warszawa, 2005; Jarosław Syrynyk, *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*. – Wrocław, 2008; Jarosław Syrynyk, *Zagadnienia ukraińskie w powiecie lubińskim (1947–1989) (zeszyty lubińskie nr 11)*. – Lubin–Wrocław, 2007; Jarosław Syrynyk, *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989)*. – Wrocław, 2007.

⁴⁷⁸ Igor Hałagida, *«Szpieg Watykanu»*. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977), Warszawa 2008 (seria «Monografie», t. 41). Важливим додатком до книжки є добірка документів спецслужб про ув'язнення, слідство та процес священика.

по-справжньому імпонує. Близько ста монографій, півсотні публікацій джерел, майже стільки ж післяконференційних книжок. А крім того – словники, «Атлас підпілля», дидактичні посібники та відео-матеріали, альбоми, виставки, кілька періодичних видань, у тому числі і популяризаторських, нарешті й додатки до щоденної преси. Практично кожен із періодів півстолітньої історії, яка згідно зі статутними цілями є предметом вивчення і діяльності ІПН, знайшов своє відображення у численних публікаціях. Попри те, що довоєнна історія формально не є предметом діяльності ІПН, міжвоєнний період (1918–1939 рр.), а також боротьба за створення незалежної держави також опинялися у полі зору дослідників і популяризаторів.

Незважаючи на досягнення у науковій та освітній діяльності, і керівництво ІПН, і його працівники, неодноразово були об'єктом публічної, іноді нищівної критики. Глибинною причиною були, вочевидь, громадські функції, покладені законом на ІПН. Ця суперечність поміж двома іпостасями: публічною активністю та науковою ретельністю, – не мусить призводити до нерозв'язного конфлікту. Прихильники свободи наукових досліджень не обов'язково мають боротися із втручанням держави в цю сферу, адже до прерогатив державної політики належить, зокрема, освітня політика.

Подібно й політика історичної пам'яті не приречена на те, щоб роз'єднувати суспільство, а різні національні пам'яті не мусять бути конкурентами до першості у міжнародних змаганнях («іграх із пам'яттю», як це назвав Жорж Мінк). Дезінтеграційний потенціал політики історичної пам'яті не становить загрози, якщо та чи інша сторона не намагається здобути монополію на істину, інакше кажучи – допоки існує плюралізм у громадському житті та різні учасники дебати грають за правилами, а не з правилами.